

Hiz. Peygamber Döneminde Hukuksal Gelişim ve Yargısal Örgütlenme

Hüseyin Vehbi İmamoglu*

Sinop Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sinop

Öz

Bu makalede İslam Tarihinde ilk dönem hukuk oluşumu ve yargı örgütlenmesinin geçirdiği evreler, Hicaz geleneğine göre incelenmiştir. Konu, Hiz. Peygamber devrini kapsamaktadır. Peygamber devrindeki hukuksal gelişimden önce İslam'dan önce Arap Yarımadasındaki hukuka kısaca değinilmiştir. Hukuk ve İslam hukuku kavramları açıklandıktan sonra, yeni kurulan İslam Devleti'nin yargısal örgütlenmesi incelenmiştir. Yargısal örgütlenme, hukuksal gelişim ve dönüşümün bir sonucu olarak ele alınmıştır. Bu nedenle İslam'dan sonra sosyal, ekonomik ve ahlaki alandaki yenilikler ile yargısal işleyişteki yenilikler irdelenmiştir. İslam'ın Mekke döneminde toplum olarak insanların zihnen ve ruhen yeniden şekillenmesi hedeflenmiştir. Ancak Medine döneminde her alanda yavaş yavaş teşkilatlanma başlamıştır. Hiz. Muhammed, ilk iş, çevresinde bulunanlarla birlikte bir Anayasa hazırlamıştır. Daha sonra bu düzeni kuvvetlendirmek için, ayrıca Muâhat (Kardeşlik) antlaşmasını da yapılarak ümmet anlayışını desteklenmiştir. Hukûkî ve yargısal örgütlenme açısından bakıldığında, halkı ümmet olarak gören ve ümmet için adaleti gerçekleştirmeyi hedefleyen bir anlayışı tercih edilmiştir. Aynı zamanda Şura kavramı da toplum düzeni içine yerleştirilmiştir. Böylece dini kurallarla işleyen sosyal bir organizasyon (ümmet) ortaya çıkmıştır. Bu organizasyonun temel prensibi "ümmet genişledikçe organizasyon büyür" esastıydı. Bu prensip üzerine ilahi vahiy kanunlaştırılıyor ve düzenin birliğini güvence altına alınıyordu. Bu anlamda kanunun ve yargının her alanında bir yenilik ve ıslahat göze çarpıyordu. Buradaki oluşum ve örgütlenme daha sonraki hukuk işleyişine temel ve kaynak olmuştur. Bu dönem hukuksal işleyiş ve oluşumlar, İslam devletlerinin hukuk ve yargı anlayışlarının felsefesini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hiz. Muhammed, adliye, hukuk, yargı, kanun, dava, mahkeme

Legal Development and Judicial Organization in the Period of Prophet

Abstract

In this article, the stages that passed of first period law formation and juridical organization in the Islamic history, was analyzed according to Hejaz area. The subject was included Prophet Muhammad. Before the legal development of period of the Prophet, briefly mentioned the law of in the Arabian Peninsula before Islam. After explaining the concepts of law and Islamic law, judicial organization of the newly established Islamic state was investigated. Judicial organization, is discussed as a result of the legal development and transformation. For this reason, the innovations in the field of social, economic and moral with the judicial innovations in functioning were examined. Mental and spiritual people targeted remodeling as a community, Islam in Mecca. However the Medina period, the organization has started slowly in all areas. Hiz. Muhammad, the first job prepared a Constitution with those found around. Then, in order to strengthen this scheme, also Muâhat (Brotherhood) made a covenant nation, supported the concept. In terms of the

*Yazışma adresi. Email: hvimamoglu@sinop.edu.tr

legal and judicial organization, is preferred an understanding of who the people of the ummah and aims to achieve justice for the ummah. At the same time, the concept of Shura, placed in order of society. Thus, a social organization (ummah) functioning religious rules has emerged. The basic principle of this organization, was the essence "grows ummah the organization expands". The law of divine revelation was made on this principle and was forced to guarantee the unity of order. In this sense, innovation and reform in all areas of the law and the judiciary stood out. This formation and organization was been basic and source that law processing in the later periods. Legal processing and formations of this period was explained philosophy of intelligence of law and juridical of Islamic States.

Key Worlds: Prophet Muhammad, institution of justice, law, juridical, act, court of justice

GİRİŞ

İnsanoğlu karşılıklı ilişkiye dayanan etkileşim sonucu, diğer canlılardan farklı olarak "sosyal varlık" sınıfında yer alır ve toplum halinde yaşar. Sosyal varlık olan insan, daha iyi yaşamak için birtakım kurallar koymak zorunda kalmıştır. Çünkü farklılaşan ihtiyaçlara ortak ya da herkesin üzerinde birleşeceği makul bir çözüm bulmak gerekmektedir. İnsan, biyolojik varlık olmasının yanı sıra sosyal varlığının biçimlendirmesine dayalı olarak, geleceğe yönelik kültür yaratabilen bir varlıktır. Toplumdan topluma, zamandan zamana, bölgeden bölgeye ve bir inanç grubundan diğer inanç grubuna göre değişiklik gösteren bu durum, hukuksal, kültürel, siyasal ve ekonomik oluşumları sağlamıştır.

İnsanlık tarihi, gelişim sürecinde, barış, mutluluk ve refah içerisinde birlikte yaşama mücadelesi verirken, bazı kurumlar oluşturmuştur. İnsan topluluklarında zaman zaman yeni bulgular, bireysel toplum önderleri tarafından kurulmuştur. Sonra gelenler bu kuruluşları ya aynen almış ya da geliştirmiştir. İnsanlığın her döneminde meydana gelen kuruluş ve oluşumlar, insanlık tarihinin malı olmuştur. Bu çalışmada İslam'dan önce insan hak ve ilişkilerinin sonucunda oluşan hukukun durumu ele alınmıştır.

1. İSLAM'DAN ÖNCE ARAP YARIMADASINDA HUKUK

İslam öncesinde Arap Yarımadasında devlet ya da benzeri bir teşekkül olmadığı için hukuk ve hukuksal bir örgütlenme pek fazla gelişemedi. Elbette insanlar arasındaki ilişkiden doğan bir hukuksal işleyiş vardı; ancak bu işleyiş diğer alanlarda olduğu gibi kabile asabiyetinin doğal tezahürleri olarak değerlendirilmelidir.

İslam öncesinde adli sistem, en temel ifadeyle "hakem usulü" adını taşıyordu. Her konuda olduğu gibi hakem usulünde de işleyişi belirleyen kabile asabiyetiydi. Buna göre hakemler, herkesin gözünde itibar edilen, zengin, asil ve güvenilir kimseler olmak zorundaydı. Araplar güveni, daha çok kendisinde tabiatüstü kuvvet olduğuna inandıkları kişilerde ararlardı. Bu nedenle hakemler genellikle kâhinlerden seçiliyordu.¹ Yine güven duydukları şahıslar olarak arraflardan da hakem seçildiği oluyordu.² Hakem tayini konusunda ise, tarafların karşılıklı anlaşmaları gerekiyordu.

¹ Joseph Schact, *İslam Hukukuna Giriş*, Çev.: Prof. Dr. Mehmet Dağ, Prof. Dr. Abdulkadir Şener, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1986, s. 18.

² Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatının Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, D.İ.B. Yay., Ankara, ts., s. 28.

Ayrıca bir konuyu hakeme iletmeye karar verdiklerinde, uzlaşamadıkları konu üzerinde karşılıklı rıza göstermeleri gerekiyordu. Hakeme varan bir meselenin çözümü bağlanması ise, her iki tarafın da belli bir teminat bırakmasına bağlıydı. Hakem ancak bu şekilde görevine başlayabilirdi.³ Hakemin vereceği kararın uygulanıp uygulanmayacağı sorununun ise, Arap toplum anlayışı içerisinde değerlendirilmesi gerekir. Zira kesin çizgilerle belirlenmiş bir hukuk telakkisi yoktur. Ayrıca hak arama işini takip edecek organizasyon niteliğinde bir kurum da bulunmamaktadır.⁴ Dolayısıyla verilen kararın tam anlamıyla yerine getirilmesi beklenemezdi. Bunun sonucunda hakemin verdiği karar, kesinlik arz etmiş ve temyizi mümkün olmamıştır.

İslam'dan önce Arap Yarımadasında eşitlik anlayışı da yoktu. Bu nedenle hukukî işlemlerde bu prensip gözetilmezdi. Her ne kadar hakemin varlığı ve verdiği kararın kesinliği söz konusuysa da, bu kararın takibi, yine şahsın tâbi olduğu kabilenin gücüne bağlıydı.⁵ Eğer kabilesi güçlü bir kabileyse, hakkını alma konusunda bir adım önde olurdu. Söz konusu cinayet davaları ise durum farklılaşır. Bunun nedeni de yine Arap Yarımadasındaki geleneksel yapıdır. Bu yapıda, her kabile, üyesini korumak ve kollamak zorundadır. Bu anlayışın cinayetlere yansması ise, kan davaları şeklindedir. Şayet kabile mensuplarından biri öldürülürse, bütün kabile üyeleri onun adına hak sahibi olur ve hep birlikte hareket ederlerdi.⁶ Bu zorunluluk, her ne kadar her dönem varlığını korumuşsa da, sonuçları açısından oldukça büyük huzursuzluklara neden olduğu için, her zaman kana kan alma şeklinde sürdürülüyordu. Bunun yerine diyet denilen kan hakkının karşılığı olarak verilen yüz deve uygulaması vardı ki, bu konuda miktarı tespit etmek üzere, Mekke şehrinde "Eşnak" adı verilen bir fonksiyon hizmet vermektedir.⁷

İslam öncesinde muhakeme usulü şifahi olarak işliyordu. Bu anlamda mahkeme günü, yeri ve saati anlaşılan hakemin huzurunda tespit ediliyor ve genellikle ev⁸ ya da toplantı salonu⁹ mahkeme olarak kullanılıyordu. Hakemin karar vermesi ise, tamamen şahsî kanaat ve mevcut örfe göre idi. Bu nedenle hakem, her iki tarafı da dinler ve davacıdan delil göstermesini isterdi.¹⁰ Bunu müteakip İslam sonrasına da yansıyan bir kural olarak, "davasını ispat etmek için delil göstermek davacıya, yemin

³ Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (292/905), *Târîh, I-III*, Matbaatü Brill, Leiden, 1883, C. 1, s. 299.

⁴ Carl Brockelmann, *İslâm Usluları ve Devletleri Tarihi*, Çev.: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 2002, s. 4.

⁵ Ali Bardakoğlu, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği", *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma*, Ensar Vakfı Yay., Bursa, 1990, s. 101.

⁶ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1982, s. 100.

⁷ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Tah.: Ali Muhammed Muavvid-Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, 1-4, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, C. 3, s. 311; Atar, *a.g.e.*, s. 29.

⁸ Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cerîr (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, Tah.: Muhammed Hamidullah, 1-13, Dâru'l-Meârif, Mısır, ts., C. 1, s. 88.

⁹ İbn Manzûr, Cemâlüddîn Ebu'l-Fadl, *Lisânu'l-Arab*, Tah.: Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbullah-Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, 1-6, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1119/1707, C. 2, s. 952.

¹⁰ Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 1-10, Câmiat-ü Bağdâd, 2. Baskı, Bağdat, 1993, C. 5, s. 508.

etmek ise davalıya düşer” ilkesi gereği, davalıdan yemin etmesi beklenirdi. Bazen ehl-i vukûf denilen bilirkişi heyeti gerekli görürse, olay yerinde incelemelerde bulunur ve delil toplardı. Ancak nihai anlamda karar vermek yine hakeme aitti.¹¹ Bunun dışında uygulanan diğer bir yöntem ise, “Kasâme Yöntemi”dir.¹² Bu yöntemle göre, cinayeti kimin işlediği belli olmadığı durumlarda, cinayetin işlendiği veya cesedin bulunduğu yerde yaşayanlardan elli kişinin cinayeti işlemediğine ve görmediğine dair yemin etmesi istenirdi. Bu durumda, eğer yalan yere yemin ediyorlarsa, Allah’ın lanetinin kendi üzerlerine olmasını isteme şeklinde bir söylem geliştirilmişti.¹³ Kasamenin diğer boyutu, maktulün yakınlarına yöneliktir. Ölenin yakınları, cinayeti belli bir şahsın işlediğini iddia ederlerse, bu defa da onlardan cinayeti o şahsın işlediğine dair yemin etmeleri istenirdi. Şayet yemin ederlerse, sanığa diyet ödetilirdi.¹⁴ Hakemin karar vermesinde ayrıca hurafe olarak adlandırabileceğimiz, oklar, kuşların uçuşu ve gaibten haber alma gibi metotlar da etkili oluyordu.¹⁵

Mekke’deki hukukî uygulama örneklerinden bir diğeri, “Tard” ve “Hal’”, yani toplum dışı etme ve kanun dışı saymadır. Bunun anlamı, kendi kabilesi tarafından kişinin topluma zarar verici davranışlarından dolayı, bu hal ve hareketlerinde ısrar etmesi üzerine, kabile büyüklerinin onayıyla artık himaye edilmeyeceğinin bildirilmesidir. Bu durumda ilgili şahıs, uzak bir mıntıkaya göç eder ve orada yaşayan birinden eman almak suretiyle o aileye katılırdı.¹⁶ Bu uygulama bir nevi sığınma veya tabiiyete girme olarak kabul edilebilir.

Hukukî işleyişe yardım etmek üzere, Hilfu’l-Fudul adı verilen bir teşkilattan söz edilir. Bu teşkilata mensup kişiler, zulme uğrayan her kim olursa olsun yardımına koşmak üzere yemin etmişlerdi.¹⁷

2. İSLAM’LA BİRLİKTE HUKUKSAL GELİŞİM VE YARGISAL ÖRGÜTLENME

2.1. Hukuk ve İslam Hukuku Kavramları

Hukuk kavramı, insanların bir arada yaşamasına bağlı olarak gelişen bir kavramdır. Dolayısıyla yerleşik hayata geçmiş insan topluluklarının, devlet düzeniyle birlikte birtakım yazılı ve sözlü kurallar ortaya koymalarıyla, hak ve hukuk kavramları literatüre girmiştir. İnsanların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen normlara toplumsal düzen kuralları denir.¹⁸ Toplumsal düzen kuralları, kaynağını değişik mercilerden almıştır. Tarih boyunca toplum hayatına ilişkin kurallar koyan krallar, firavunlar, derebeyleri, imparatorlar, senatolar, din adamları vb. bulunmuştur.

¹¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev.: Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul, 1992, C. 2, s. 866

¹² *Sünenü’n-Nesâî*, Tek.: Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, Mektebetü’l-Meârif, Hadis No: 4707-4709, 1. Baskı, Riyad, 1996, s. 717.

¹³ Bardakoğlu, “Kasame”, *D.İ.A.*, İstanbul, 2001, C. 24, s. 528.

¹⁴ Cevâd Alî, *a.g.e.*, C. 5, s. 524.

¹⁵ Atar, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁶ Hamidullah, *a.g.e.*, C. 2, ss. 866-867.

¹⁷ Hamidullah, *a.g.e.*, C. 2, s. 868.

¹⁸ Talip Türkan, *İslam Hukuku Biliminde Hukuk Normu Kavramsal Analiz ve Geçerlik Sorunu*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003, s. 19.

Kurallar, kural koyana göre değişik mahiyette olmuşlardır. Kurallar, bağlayıcılık ve itaati sağlaması bakımından, özellikle otoritenin kim olduğu sorusuna göre şekillenmiştir. Belki tam bir sıralama yapılamasa da, bütün insanlar için geçerli olabilecek ilahi karakterli bir otorite, daha bağlayıcı ve itaati sağlayıcı olmuştur. Hatta bunun bilincinde olan birtakım kral, hakem ve firavunlar, kendilerine ilahi bir boyut katmış ve Tanrısal özelliklerinin olduğunu söylemişlerdir. Yaşanan tarih, bunun istenilen itaati sağlamada olumlu sonuçlar doğurduğunu göstermiştir. Hukuk normları, uygulayıcısına göre devlet düzeninde de belirleyici olmuş ya da devlet düzeni, hukuksal gelişimi ve yargısal örgütlenmesini doğrudan etkilemiştir. Bunun sonucunda, tek kişinin elinden ya da bir grubun görüşünden ya da sırf bu iş için bir araya gelmiş senato veya meclisin çalışmalarından olmak üzere, birkaç şekilde yapılan hukuk kuralları olmuştur. Tabi ki, bu devletin mahiyetinin bir sonucuydu. Devlet tek elden yönetilen bir krallıksa, yargı da tek el; devlet bir zümrenin elindeyse, yargı da birkaç görüşün tekelinde; devlet demokratik ya da halkın seçimi esasına göre yönetiliyorsa; yargı da halkın ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Hukukun ve yargısal örgütlenmenin oluşumunda etkili olan dinsel inançlar ise, hukuk ve yargısal örgütlenmenin varlığıyla devlet düzeni arasında söz konusu olan bir ilişkiyi doğurmuştur. Bunun anlamı, ya ilahi kurallara göre şekillenmiş hukuk ve yargısal örgütlenme ve bununla aynı doğrultuda yaşayan teokratik devlet düzeni, ya da hukuk kaynağını nereden alırsa alsın, devlet düzeninden bağımsız kalması yönünde ağır basan görüşün yaşandığı, laik devlet düzeni demektir. Laik devlet düzeni, daha çok hukuk kurallarını da insanlara bırakan düzen olarak ortaya çıkmıştır.

Hukukun tanımına gelince, temel fonksiyonları dikkate alınarak yapılan bir tanıma göre hukuk, “adalete yönelmiş bir toplumsal yaşam düzeni”dir. Bu tanımdan anlaşıldığı kadarıyla hukuk, amaca uygunluk, düzen ve adalet fonksiyonlarının üçünü de içerir.¹⁹ Hukukun tanımı ve fonksiyonları, uygulandığı coğrafya ve halka göre farklılık kazansa da, genel itibarıyla aynı özellikleri taşır.

İslam Hukuku ise, İslam Hukukçuları arasında, inanan insanların inancına göre hareket etmeleri ve dürüst olmaları için, Allah tarafından insanlara yöneltilen fiiller veya inançlar veyahut ahlakla ilgili olan emirler, yasaklar ve irşatlara has olarak kullanılır.²⁰ İslam hukuku hakkında kısaca şer’i delillerden çıkarılan hükümler de denebilir.²¹

İslam hukukunun tanımı ve yargısal alana etkisi, İslam hukukunun ilk kaynağı olan Kur’an’la doğrudan alakalıdır. Bu konuda Kur’an’da çeşitli açıklamalar mevcuttur.²² Ancak açıklamalarda ortak olan yön, helal ve haramın tespitidir. Allah’ın insanlar için iyiyi ve kötüyü takdir ettiği buyrukların yazılı olduğu şeklinde inanılan bir kitap olarak Kur’an, insanlara sadece fikirlerini destekleyici bir kaynak olarak değil; aynı zamanda fikirlerine de yön veren bir kaynak olmuştur.

¹⁹ Vecdi Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, Filiz Kitabevi, İstanbul, ts., s. 15.

²⁰ M. Sellam Medkûr, *İslam Hukuk Başlangıcı*, Çev.: Ruhî Özcan, Nûn Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 8.

²¹ Osman Kesioğlu, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1984, s. 12.

²² Bkz.: Kur’an, *Ta’ha*, 20/28; *Kehf*, 18/93; *Nisa*, 4/78; *Hud*, 11/91; *En’am*, 6/28; *A’raf*, 7/179; *İsra*, 17/44; *Tevbe*, 9/122 vd.

2.2. İslam Hukukunun Kaynakları

İslam, her şeyden din olarak, insanların ebedi mutluluğunu esas alan ilahi kurallar bütünüdür. Bu nedenle insanlar İslam'ı her şeyden önce inanç olarak benimserler. Bu aynı zamanda Hz. Muhammed'in Mekke'de takip ettiği siyasettir. Zaten insanların önce inanmaları gerekiyordu ve ayetler de bu doğrultuda iniyordu. Mekkî ayetler olarak adlandırılan kısımlarda, insanların inanmaları için gerekli uyarı ve mükâfatlardan bahsedilmiştir. Bu nedenle İslam'ın Mekke dönemi, hukuk ve yargısal örgütlenme açısından çok fazla değerlendirmeye alınmamıştır. Ancak insanların zihninde oluşmaya başlayan yeni bir sistem ve dolayısıyla bu sistemin gerekleri vardı. İlk ahlâkî ilkeler olarak beliren bu sistem, daha sonra kaynağını Kitap ve Peygamberin uygulamalarından alarak devam etti. Hukuka kaynaklık etmesi bakımından, İslam'ın oluşum safhasındaki temel kaynakları şöyle sıralanabilir: Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas. Bunlardan sonra "Fer'i Deliller" olarak adlandırılan diğer deliller gelmektedir ki, bunlar da: İstihsan, Mesalih-i Mürsele, İstishab, Örf ve Adet olarak sıralanabilir.

Bu delillerden başka, ilke olarak kabul edilip İslam Hukukunun ve yargısal örgütlenmenin oluşumuna katkıda bulunan diğer prensipler şunlardır: Berâet-i Zimmet, Sedd-i Zerâ'i, İstikra' (Tümevarım), Karîne-i Kâtia' (Kesin Delile Yakınlık), Kura, Kavli-i Sahabi, Şer'u Men Kablena (Önceki Dinsel Uygulamalar)

Bu delillerden daha da önemlisi, özellikle uygulamaya yönelik ağırlığı olan İslam Hukuk Tarihinde Hz. Peygamberden itibaren uygulamaya yön veren "Fetva Kurumu" vardır.

"Hz. Peygamber döneminde "İctihad" ve "Hüküm" ile aynı anlamda kullanılan "Fetva", Sahabe devrinde de bu konumunu koruyarak" ²³ günümüze değin gelmiştir.

"İslam Hukukçuları ve Müftiler tarafından kuramda(nazaride-teoride) "Fetva"ya uymak zorunluluğu olmadığı söylenmesine rağmen, tarihi akışı içindeki uygulamalarda özellikle "taklitçilik döneminde" kişilerin belirli mezhep fetvasına uyma zorunluluğunda bırakıldıkları bir gerçektir."²⁴

Kısacası, İslam Hukuku "Fetva Kurumu"nun işlevi ile İslam Tarihinde uygulama alanı bulmuştur.

2.3. İslam Hukuku ve Yargısal Örgütlenmenin Oluşumunda Hz. Peygamber Dönemi

Peygamber dönemini iki açıdan ele almak gerekir. Zira Hz. Peygamber, risâletine Mekke'de başlamış, burada yaklaşık 13 yıl kaldıktan sonra, şartlar gereği Medine'ye hicret etmiştir. Tarihte İslam Devleti'nin kuruluş yılları olarak Medine'ye hicret tarihi esas alınmakla birlikte,²⁵ Medine'de Peygamber döneminde bir devlet

²³ Osman Zümrüt, İslam Tarihinde Fetva Kurumu ve Fonksiyonu, (Fotokopi Baskı), Samsun, 1992, s. 191.

²⁴ Zümrüt, *a.g.e.*, s. 192.

²⁵ Hamidullah, *a.g.e.*, C. 2, s. 918.

kurulup kurulmadığı meselesi tartışmalıdır. Devlet konusu bir yana, hukuk ve yargısal örgütlenme açısından iki döneme de bakıldığında şu manzarayla karşılaşılır:

Peygamber döneminin Mekke devri, birçok konuda olduğu gibi, hukuk konusunda da bir hazırlık dönemidir. Bu dönemde asıl amaç, insanların İslam'a girmesini sağlamak ve bu nedenle bu doğrultuda iman esaslarını ortaya koymaktır. Bu dönem aslında, toplum olarak insanların zihnen ve ruhen yeniden şekillenme dönemidir. Dolayısıyla 13 yıllık dönem, İslam dininin tanıtım evresidir ve bu dönemde, Allah'a iman başta olmak üzere, dinin temel dayanaklarını kabul ve ahlâken olgunlaşma aşamasının tamamlanması hedeflenmektedir. O nedenle bu dönem için yargısal örgütlenme açısından çok fazla gelişme olmamıştır.²⁶

Bu devirde belli olan ve hukukun ve yargısal örgütlenmenin gelişimine de doğrudan etki eden bir gerçeğin altını çizmek gerekir. Bu gerçek, Kur'an-ı Kerim'in nazil oluş şeklidir. Kur'an vahyi, tedrici bir şekilde, bazen bir olay üzerine, bazen de bir soru üzerine yavaş yavaş iniyordu. Bu işleyiş her geçen gün, insanların hal ve hareketlerine bir düzen veriyor ve nasıl bir toplum hedeflendiği ortaya konuluyordu. Daha çok iman ve ahlâka vurgu yapılıyordu. Bu esnada Peygamber de Kur'an'ın ona tanıdığı yetkiyle²⁷ insanlar arasında bir otorite olarak düzenleyici ve ıslah edici bir mahiyet arz ediyordu. Böylece ilahi ve ilahi destekli beşeri (nebevî) otoritenin etkin olduğu bir dönüşüm yaşanıyor. Bundan sonra insanların zihinlerinde yeni düzenle ilgili düşünceler oluşuyor ve yeni düzenin en yetkili idari mercii olarak, Hz. Peygamber'i her alanda yetkin bir konuma getiriyordu. Ancak bu suretle Hz. Peygamber, daha Mekke'de bile Müslümanların dini, idari, siyasi ve askeri lideri konumuna yükselmişti. Onun bu liderliğini ilk tanıyan ise, Akabe Biatlarında Medine'den gelen heyetler olmuştur.

622 yılında gerçekleşen göç (Hicret), Medine'nin ileride kurulacak olan İslam Devleti'nin merkezi olacağını işaret ediyordu. Böylece hukuk ve yargısal örgütlenme adına en ciddi adım atılmış oluyordu. Kurulması planlanan İslam Devleti'nin bundan sonraki dönemi, her alanda yavaş yavaş teşkilatlanmanın yaşandığı dönem olacaktır.

Hz. Peygamber, Medine'de lider edasıyla karşılanmış; böylece tasarlanan birlikteliğin en önemli noktası başarıyla tamamlanmıştı. Lider sıfatıyla tanınan bir şahsiyet olarak Hz. Muhammed, ilk iş, çevresinde bulunanlarla birlikte bir Anayasa hazırlamıştır. Bu anayasa o tarihlerde görülen ilk yazılı hukuk kuralları içeren metin olma özelliği taşıyordu.²⁸ Bu anayasa, fertlerin ve hatta kabilelerin kendi haklarını kendilerinin koruması usulünü kaldırmış ve bunu merkezi bir otoriteye bağlamıştı. Bu yasa aynı zamanda cezaların infaz yetkisini de aynı merkezi otoriteye havale ediyordu.²⁹ Böylece Hz. Muhammed'in önderliğinde bir teşekkül vücut bulmuş oluyordu. Bu yeni teşekkülün adı "ümme'ti. Ki bu anlayış, kabilecilikten ve akraba

²⁶ Medkûr, a.g.e., s. 36.

²⁷ Konuyla ilgili olarak Bkz.: Kur'an, *Nahl*, 16/44; *Ahzab*, 33/36; *Nisa*, 4/127 vd.

²⁸ Hamidullah, a.g.e., C. 1, s. 188.

²⁹ Hamidullah, a.g.e., C. 2, s. 918.

bağlarından öte, din kardeşliğini tesis eden bir nitelikteydi.³⁰ Bunun diğer anlamı, hukuksal düzen ve yargısal örgütlenmeyle ilgili olarak, bilinen hakem usulünün mahiyetinin kökten değiştiğidir. Zira hakem usulünde, tarafların kuvvet ve nüfuzu belirleyici unsur olurken; artık belirleyici unsur, Hz. Muhammed'in kişiliğinde/bünyesinde Allah'ın hüküm koyucu ve uygulayıcı olmasıdır.³¹ Kur'an-ı Kerim'de bu konu şöyle dile getirilmiştir:

*Allah ve Peygamber'i bir işte hüküm beyan ettiğinde gerek bir mümin ve gerekse mümine (bu hükümde) bir seçeneğe sahip olamaz. Kim Allah ve Resulüne isyan ederse, muhakkak ki o, apaçık bir sapıklıkla yolunu sapmıştır.*³²

Bu ayete göre Kur'an ve Peygamber'in otoritesi vurgulanıyor ve tam itaat isteniyordu. Bu ve benzeri ayetler çoğaltılabilir. Mevcut durum, bu gerçeğin muhalifinde olmaması ve dolayısıyla yeni bir toplum ve düzen meydana gelmişti.

H. Peygamber, bu düzeni kuvvetlendirmek için, ayrıca Muâhat (Kardeşlik) antlaşmasını da yaparak ümmet anlayışını destekledi. Böylece İslam toplumunda gelenek ve kabile düşüncesinin yerine, devlet ve kanun düşüncesi oluştu ve Hz. Muhammed de bu yeni düzenin mimarı oldu. Bu yeni düzenin uygulama şekli, her ne kadar tam anlamıyla kurumsallaşmış bir şekilde olmasa da, "Allah adına devlet" anlayışındı. Hukûkî ve yargısal örgütlenme açısından bakıldığında, halkı ümmet olarak gören ve ümmet için adaleti gerçekleştirmeyi hedefleyen bir anlayışı tercih eden Hz. Muhammed, dinin de uygulayıcısı olarak, Şura kavramını da toplum düzeni içine yerleştirmeyi başarmıştı. Böylece dini kurullarla işleyen sosyal bir organizasyon (ümmet) ortaya çıkmıştı ki, bu organizasyonun temel prensibi "ümmet genişledikçe organizasyon büyür" esasıydı.³³ Bu prensip üzerine ilahi vahiy kanunlaştırılıyor ve düzenin birliğini güvence altına alınıyordu. Bu anlamda kanunun ve yargının her alanında bir yenilik ve ıslahat göze çarpıyordu. Bu yenilik ve ıslahatlar üç ana başlık altında toplanabilir:

2.3.1. Sosyal Alandaki Yeni Hukuksal Anlayış

Sosyal alanda en temel hareket noktası, eşitlik ve adalet ilkeleriydi. İnsanları Allah önünde eşit kabul edip, üstünlüğü takvaya bağlayan³⁴ bir anlayışı yerleştirerek, kabile asabiyeti anlayışına kökten bir darbe indirilmişti. Bunun doğal sonuçları olarak, hukuksal ve yargısal örgütlenme adına miras, aile, ceza hukuku gibi alanlarda kanunlar değiştirilerek, Kur'an ayetlerine göre yeniden ve kesin olarak yerleştiriliyordu.³⁵

³⁰ A. Aziz Dûri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Endülüs Yay., Çev.: Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1999, s. 8.

³¹ Hamidullah, *a.g.e.*, C. 2, s. 918.

³² Kur'an, *Ahzab*, 33/36.

³³ Dûri, *a.g.e.*, s. 76.

³⁴ Kur'an, *Hucûrat*, 49/13.

³⁵ Dûri, *a.g.e.*, s. 77.

2.3.2. Ekonomik Alandaki Yeni Hukuksal Anlayış

Maddi bir toplum olan Araplar, bunu hayatın her alanına aksettiriyorlardı. Bunun sonucunda halk, toplumsal sınıflara ayrılmıştı. En önemli ayraç, zengin-fakir ayrımıydı. Öncelikle bu ayrımın önüne geçmek gerekiyordu. Bu nedenle ekonomik reform niteliğinde, aynı zamanda dini bir vecibe olarak da, “zekat müessesesi” kanunlaştırılmıştır.³⁶ Ki, bu sayede hem zengin-fakir ayrımını engellemek hem de fakir olarak nitelenen toplumsal sınıfı ortadan kaldırmak hedefleniyordu. Bu müessese ileride devletin tam anlamıyla kurulmasıyla beraber, bir vergi usulü olarak benimsenecektir ki, ekonomi alanında dinin etkinliğini gösteren ve aynı zamanda İslam Hukukunun ekonomi alanındaki anlayışını gösteren bir uygulama niteliğindedir.

Zekattan başka önemli bir hukuksal uygulama da faizin yasaklanması olarak göze çarpar. Faiz uygulaması çok eski bir gelenek olarak, Arapların alışık oldukları ekonomik düzenin en başta gelen kabullerinden biriydi. Böylece ne denli radikal bir değişikliğin yaşandığını göstermesi bakımından oldukça enteresan bir yenilik olarak değerlendirilebilir.³⁷

Sosyal dengesizliği ortadan kaldırmak üzere, savaşlarda elde edilen ganimetler de kullanıldı. İslam’ın paylaşım politikası, ilke olarak kabul edilen eşitlik prensibi ve kardeşlik duygularını pekiştiren bir nitelikte, savaş hukukunun sonucu olarak ekonominin canlanmasına yardımcı oldu.

2.3.3. Ahlâkî Alandaki Yeni Hukuksal Anlayış

İslam kendisini güzel ahlâk olarak takdim etmiştir.³⁸ Yine Kur’an’da Hz. Peygamber’in ahlâkına ve güzel örneğine vurgu vardır.³⁹ Buradan hareketle Peygamber’in misyonu daha iyi anlaşılabilir. Toplum düzeni için, her şeyden önce ahlâkî anlamda müdahale zorunlu görülür. Bu alanda ortaya konulan dinsel hükümler, Kur’an ve hadis kaynaklı olarak, insanlar arasında kabul gördü ve yayıldı. Kadınlara bakış açısında önemli değişiklikler yapıldı. Zina gibi, toplumsal açıdan sakıncalı görülen bir durum engellenmeye çalışıldı. Yalan, haksızlık vb. ahlâkî yanlışlıklar kötülendi. Bütün bu yeniliklerde amaç, fert çıkarlarının üstünde ümmet çıkarına yönelmekti. Böylece ahlâkî anlamda değişime uğrayan toplum, karşılıklı ilişkiye dayanan ve bunun sonucunda sorun olarak ortaya çıkan, yargı alanında ve düşünsel planda insanların zihinlerinde yepyeni bir düzen ve anlayışı geliştirdi.

Hz. Peygamber’in hukuku uygulama şekline gelince, daha Akabe Biatlarında şekillenen bir sistemin devamı mahiyetinde olduğu iddia edilebilir. Akabe Biatlarında Hz. Muhammed, Medine’de müttefik on iki kabileyi temsil etmek üzere, on iki “nakib” ve bunların da üstünde bir “nakibu’n-nukeba” tayin etmişti. Her bir nakibin altında

³⁶ Zekatla ilgili olarak Kur’an’da birçok ayet vardır. Bu ayetlerde zekat, çoğu kez namazla birlikte zikredilmiş ve Müslümanların öncelikli ödevleri arasında değerlendirilmiştir. Bkz.: *Bakara*, 2/267; *Tevbe*, 9/60; *Nisa*, 4/177, vd.

³⁷ Faizin yasaklanmasıyla ilgili olarak Bkz.: Kur’an, *Bakara*, 2/275-276.

³⁸ Ali el-Muttaki, *Kenzü’l-Ummâl*, Beyrut, 1985, 3/17, Hadis No: 5225.

³⁹ Bkz.: Kur’an, *Ahzab*, 33/21.

ise, “Arifler” bulunuyordu. Bu sistem içerisinde Hz. Muhammed, nihai temyiz veya istinaf makamı olarak en üst otoriteydi. İşte nakibler burada Peygamber’in altında bir “hâkim” vazifesi görmüş olmalıdır.⁴⁰

Hz. Peygamber, ilerleyen yıllarda coğrafyanın genişlemesi ve Müslüman nüfusun artması üzerine, sadece temyiz makamı vazifesi görmek zorunda kalmıştır. Yargısal işleyişi ise, atadığı kadılarına (hâkimlere) bırakmıştır.

Peygamber, taşra vilayet ve eyaletlerinde adli işlerin yürütülmesini başlangıçta valilere ek görev olarak veriyordu.⁴¹ Ancak daha sonra görev taksimi yapılarak, mülkî idare, vergilerin toplanması ve kazâî işlerin yürütülmesi için ayrı ayrı şahıslar görevlendirildi.⁴² Peygamber eyaletlere gönderdiği hâkimlere talimatnameler veriyor ve uyacakları kuralları tespit ediyordu. Bu talimatnamelerde öne çıkan başlıklar şu şekilde sıralanabilir:

- Adaletle hükmetme
- Emirlere aykırı hareket etmeme
- Görev alan kişilerin büyük işlerde olduğu kadar küçük işlerde de titiz davranması ve yasaklanan şeylerden geri durması
- Yargılama esnasında davalı ve davacının aynı anda hazır bulunması
- Öfke ve hiddet anında asla hüküm verilmemesi.⁴³

Hz. Peygamber’in adli sürecin işleyişiyle ilgili tavrını ortaya koyan bu ilkeler, her kadı tarafından özenle uygulanmıştır. Böylece adalet ve eşitlik prensipleri öne çıkmış ve kurumsallaşma anlamında olmasa da, eski Arap gelenek ve anlayışlarının terk edilmesi anlamında önemli katkılar sağlamıştır. Artık yeni prensip, haklının, hakkını kendi eliyle değil, mahkeme kanalıyla almasıdır.

Hz. Peygamber’in uyguladığı adli politika, usul olarak tamamen değişik ve bilinmeyen bir tarzda değildi. Buna sebep de yoktu. Zira Peygamber, her şeyden önce hukûkî değil, dini bir liderdi.⁴⁴ Onun siyasî ve askerî de olmak üzere, her alanda otorite olması, eskiden kalan ne varsa her şeyi atıp, sil baştan bir düzen kurmasını gerektirmezdi. Zaten kendisi de “Cahiliyye devrinin faziletli şeyleri tatbik olunmaya devam edecektir” cümlesinde özetlenen bir görüşü ortaya koymuştu.⁴⁵ Daha önce de ifade edildiği gibi, Hz. Peygamber Kur’an’da ıslahatçı bir kimliğe sahip bir Peygamber olarak tanımlanmıştır.⁴⁶ Ancak arzu edilen toplum düzenine erişmek için, elbette birtakım değişiklikler ve yenilikler yapmak zorundaydı. Buna bağlı olarak usuller kimi zaman değişmiş, kimi zaman da bazı düzeltmeler ve eklemeler yapılmıştır. Bunlardan en önemli olanı, şüphesi hakem usulüne getirilen yeniliklerdir.

⁴⁰ Hamidullah, *a.g.e.*, C. 2, s. 921.

⁴¹ Atar, *a.g.e.*, s. 43.

⁴² Ali Abdürrezzak, *İslamiyet ve Hükümet*, İstanbul, 1927, s. 8.

⁴³ Hamidullah, *a.g.e.*, C. 2, s. 922.

⁴⁴ Schact, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁵ Hamidullah, *a.g.e.*, C. 2, s. 917.

⁴⁶ Bkz.. Kur’an, *Hud*, 11/88.

Hakem usulüne ilişkin ilk düzenleme Kur'an ayetleriyle gelmiştir. Peygamber'e insanların itaat etmesi gerektiğini emreden ayet şöyledir:

*Hayır! Rabbine andolsun ki, aralarında çekiştikleri şeylerde seni hakem kılmadıkça ve nefislerinde senin verdiğin hükme karşı bir sıkıntı duymayıp, tamamıyla teslimiyet göstermedikçe gerçekten iman etmiş olmazlar.*⁴⁷

Bu ayette iki gerçek vurgulanmaktadır: Bunlardan birincisi, hakem olarak Hz. Peygamber'in tayin edilmesi, ki bu hem ona itaati zorunlu kılıyor hem de hakem usulünün usulen de olsa uygulanmaya devam edileceğini gösteriyor. İkincisi ise, verdiği hükmün kesin olmasıdır. Bu kesin hüküm, hakem usulünün uygulamasına yönelik bir yenilik olarak göze çarpıyor. Bunun anlamı, hükmün infazı eskiden olduğu gibi, kişinin nüfuz ve itibarına bağlı olmaktan çıkarak Peygamber'in otoritesine ve hatt-ı zatında kanunlara bırakılıyordu.

Hakem usulüyle ilgili işleyişin benzer ya da aynı olan taraflarından birisi de davayı ispat etmek için delil göstermenin davacıya, kendini savunmak için yemin etmenin ise davalıya düşmesidir.⁴⁸

Hakemlerin kazâî fonksiyondaki yetkilerinden biri olarak, delil yokluğunda ya da her iki tarafın delillerinden birinin tercih edilemediği durumlarda, "kura çekme"ye götürme aynen devam etmiştir.⁴⁹ Hakemin isterse davayı kabul etmeme yetkisi de, İslam öncesi devirle paralel olarak kabul edilen ilkelerden biri olmuştur.⁵⁰

Aynen kalan uygulamalardan birisi de ehl-i vukûf (bilirkişi)'un varlığıdır.⁵¹ Konunun uzmanı kişiler tarafından oluşturulan bu heyet, hükmün adil ve verilen kararın toplum nazarında güvenilir olmasını sağlamasıyla, İslam öncesi devrin olumlu yanlarından biri olarak değerlendirilerek, İslam sonrası adli süreçte de benimsenmiştir.

Genel olarak hakem ya da hâkim, her yerde aynı olan uygulamalar olarak göze çarpan bu kabulleri, yeni kurulan devletin de inkâr etmesi anlamsız olurdu. Ancak değişiklik ve yenilik olarak sayılabilecek şu maddeler, özellikle yaşanan çağdaki durum göz önüne alındığında, yargısal örgütlenme adına önemli adımlar atıldığının bir göstergesi olacaktır. Söz konusu yenilikler şöyle sıralanabilir:

-Karar verirken hurafe ya da kehanetin yerine mevcut somut delillerin esas alınması

Devrim niteliğinde olan bu anlayış, hâkimlerin kendi kanaatlerini ve hatta bilgilerini, tek başına davanın işleyişinde ortaya koymak suretiyle, gidişatı değiştirmelerine engel olmuştur. Böylece modern hukukta da geçerli bir kural olan, var olana göre hükmetme anlayışı, daha o devirde kabul edilmiş bir kural oluyordu.

- Dava sonunda verilen kararın infazını takip etme.

⁴⁷ Kur'an, Nisa, 4/65.

⁴⁸ Atar, a.g.e., s. 183.

⁴⁹ Hamidullah, a.g.e., C. 2, s. 922.

⁵⁰ Schact, a.g.e., s. 11.

⁵¹ Atar, a.g.e., s. 204.

En önemli yeniliklerden birisi olan cezaların infazı meselesi, İslam öncesine göre adaletin sağlanması açısından alınmış tedbirlerden birini ifade eder. Şöyle ki, İslam öncesinde hakem, verdiği kararın uygulanması için herhangi bir yetkiye sahip değilken, İslam'dan sonra hâkim, gerektiğinde hakkı kendisi icra ederdi.⁵²

2.3.4. Yargısal İşleyişteki Yeni Anlayış

Hakem usulündeki bu değişme ve yeniliklere paralel olarak, yargısal işleyişe dair yenilikler de birbirini takip etmiştir. Bu gelişmeler beş ana başlıkta toplanabilir:

2.3.4.1. Şehâdet Usulündeki Yenilikler

Adli sistemin işleyişinde, şahitler şüphesiz en önemli delillerden birini oluşturur. Bunun yeri ve dönemi yoktur. Ancak İslam öncesine göre bazı yenilikler vardır. Bu yeniliklerden biri “şehâdet-i hisbe” denilen şahitliğin ortaya çıkmasıdır.⁵³ Bir nevi ihbar ya da kendisine sorulmadan önce şahitlik etme durumudur. Şüphesiz İslam öncesi devirde de ihbar etme hadisesi yaşanmış olabilir. Ancak yenilik, bunun yargı sistemi içerisinde bir ilke olarak kabul edilmesidir.

İkinci yenilik olarak, “şehâdette nisab” başlığı altında, sayısal olarak yeterlilik ve kadın-erkek açısından değerlendirme sayılabilir.⁵⁴ Kur'an'da özellikle ceza davalarıyla ilgili olarak ele alınan konu, iki şahit getirme usulünü ortaya koymuş; bunun da kadın-erkek açısından değerlendirmesini, kadının ceza davalarında şahitliğinin kabul edilmemesi, erkeğin ise adil iki kişi olması şeklinde ifade etmiştir.⁵⁵ Diğer taraftan zina suçuyla yargılanan bir şahıs hakkında, mutlaka dört adil erkek şahsın şahitliğinin geçerli ve gerekli olduğu konusunda Kur'an'da açık ayet vardır.⁵⁶ Kadınlar arasındaki ilişkiler halinde, kadının şahitliği makbul görülmüş⁵⁷, hukuk davalarında ise, iki kadın bir erkek şeklinde bir ölçünün olması gerektiği üzerinde durulmuştur.⁵⁸ Kur'an'da da yer alan birkaç örnek, ilk defa şehâdette nisab miktarı konusunu hukuk literatürüne sokmuştur. Diğer taraftan İslam öncesi devire göre, kadınlara şahitlik konusunda da haklar tanınması açısından yenilik olduğu söylenebilir. Ayrıca nisab miktarı gibi bir konunun, dönemin şartları çerçevesinde değerlendirilmesi daha uygundur.

İslam hukukunda şahitlikle ilgili olarak getirilen en önemli yenilik, “tezkiye” başlığıyla ifade edilir. Buna göre şahitlerin şehâdetleri kabul edilmeden önce doğru

⁵² Atar, a.g.e., s. 216.

⁵³ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk İslam Hukuk Tarihi*, C. 1, İstanbul, 1990, s. 410.

⁵⁴ Gazali, Muhammed, *Fıkıhçılar ve Hadisçilerin Hz. Peygamber'in Sünnetine Bakışları*, Ter.: Mehmet Görmez, İslamî Araştırmalar, Sayı: 2, Ankara, 1992, s. 107.

⁵⁵ Kur'an'da ifade edilen iki adil kişinin erkek olması gerektiği konusu tartışmalıdır. Değerlendirmeler için Bkz.. Atar, a.g.e., s. 196; Kur'an, *Talak*, 65/2.

⁵⁶ Kur'an, *Nisa*, 4/15.

⁵⁷ Kadının şahitliğiyle ilgili değerlendirmeler için Bkz.: Nihat Dalgın, “Kadın ve Erkeğin Şahitliği İle İlgili Nasıldaki Düzenlemelerin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 5, 2005, Sayı: 1, ss. 8-38.

⁵⁸ Hukuk davaları için sadece borçlar hukuku konusunda Kur'an'da açık bir delil bulunurken, diğerleri hakkında farklı yorumlar vardır. Bu konuda en açık delil için Bkz.. *Bakara*, 2/282.

sözlü olup olmadıkları araştırılırdı.⁵⁹ Böylece şahitliğin güvenilir kişiler tarafından yapılması amaçlanırken, aynı zamanda kararın da güvenilirliği oluşturulmaya çalışılmıştır.

2.3.4.2. Cezaların Şekli ve İnfazında Yenilikler

İslam'dan önce cezaların şekli konusunda en çok bilinen husus, kısasa kısas anlayışıydı. Takibi konusunda ise sözü edilen zorluklar vardı. İslam'dan sonra ise, kurallaşan bir mahiyette, hem ceza şekilleri ayrıntılı olarak belirlenmiş hem de bazı yanlış uygulamalar ortadan kaldırılmıştır. Yapılan en yaygın yanlış uygulama şuydu: İslam'dan önce kısas dendiğinde, sadece zarara uğrayanın organları ya da hayatı söz konusu edilmezdi. Ayrıca zarara uğrayanın zarar gördüğü her türlü eşya ve canlıya karşılık, karşı taraf da aynı şekilde zarara uğratılmalıydı. Buna göre şayet bir kişinin kızı öldürülmüşse, öldürenin kendisi değil, kural gereği kızı öldürülürdü. Eğer herhangi bir hayvan öldürülmüşse, karşı taraftan da yine bir hayvan telef edilirdi.⁶⁰ Böylece suçu işleyen değil, zarar verdiği varlığın, kendi tarafından da aynen zarar görmesi veya zarardan etkilenen her neyse, karşı tarafın da aynı etkiye maruz bırakılması söz konusuydu. Bu ise, suçlu olmasa da, birinin suçunu üstlenme ve dolayısıyla zarar/ceza görme demekti ki, İslam bunu kabullenmeyerek, "suçun şahsiliği prensibi"ni hukuk kuralları arasına dâhil etmiştir.⁶¹ Bu konu hakkında temel hareket noktası, fiillerde niyetin ön plana alınmasıdır. Bizzat Peygamber'in kendisi, "Ameller niyetlere göre hükmolunur"⁶² şeklinde bir ifadenin sahibidir.

Yine cezaların şekli konusunda İslam'ın kendisine has belirlemeleri vardır. Kur'an'da "hadler" olarak isimlendirilen ve ayrı ayrı ayetlerle açıklanan bu ceza şekilleri, kendine has olma niteliğine sahiptir. Buna örnek olarak, hırsızlık yapana el kesme cezasının verilmesi şeklindeki Kur'an ayeti verilebilir.⁶³

Ceza şekilleri kadar infazı da çok önemlidir. Her şeyden önce kanunlar önünde herkesin eşit olduğu prensibi kabul edilmiştir.⁶⁴ Buna göre mevki ve makama bakılmaksızın kadın-erkek, bütün insanlar işledikleri suçun karşılığında, ceza her neyse eşit şekilde cezalandırılırlar. Bu anlamda suçun karşılığında diyet alma usulüne de değinmek gerekir. Eskiden kabileye göre diyet vermek -ki bu kabileye göre yarı yarıya olacak şekilde değişiyordu- usulü uygulanmaktaydı. İslam bu uygulamayı düzelterek diyet miktarını herkes için sabitledi.⁶⁵ Ancak burada hür-köle ayrımından bahsedilebilir. İslam köleliği tam anlamıyla yasaklamamış, bu nedenle toplum içindeki sınıfsal farklılığı ayrıca değerlendirmek zorunda kalmıştır. Sonuçta, köleyle hür

⁵⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yay., ts, 8/119.

⁶⁰ Hamidullah, *a.g.e.*, C. 2, s. 924.

⁶¹ Bardakoğlu, "Fıkıh", T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul, 1993, s. 475; Hamidullah, *a.g.e.*, C. 2, s. 925; Atar, *a.g.e.*, s. 49.

⁶² Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhari Muhtasarı ve Tecrid-i Sarih Tercemesi*, Müt.: Ahmed Naim, 4. Baskı, D.İ.B. Yay., Ankara, 1976, C. 1, s. 64.

⁶³ Kur'an, *Maide*, 5/38.

⁶⁴ İlhan Akbulut, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, Sayı: 1, 2003, s. 181; konuyla ilgili ayet olarak Bkz.: *Hucûrat*, 49/13.

⁶⁵ Akbulut, *a.g.m.*, s. 169; Atar, *a.g.e.*, ss. 50-51.

arasındaki ayrımı, örneğin diyet konusunda koruyarak, hür kişinin diyetinin yarısı şeklinde belirlemiştir.⁶⁶

Cezaların infazıyla ilgili olarak, İslam'a has yeniliklerden birisi de, "şurta" polis teşkilatının kurulmasıdır. Hz. Peygamber döneminde kurulduğu yönünde ağırlıklı olan görüşe göre, şurta, hapishanelerin idaresi, umumi asayiş, hâkime muhakeme esnasında yardım etmek dâhil olmak üzere, cezaların icra ve infazı görevini de yürütüyordu.⁶⁷

2.3.4.3. Davaların Bitmesini Sağlayan İşlerde Yenilikler

Davaya son veren hâkimin hükmüdür. Ancak hüküm verilmeden önce dava düşebilir. Bununla ilgili muamelelerde, İslam öncesi dönemden ayrı nitelikler göze çarpmaktadır. Affetme ve hakkından feragat etme ile taraflar arasında sulh (anlaşmaya varma) ortak nitelikler olarak görülürken; Hz. Peygamber, af ve feragatin zamanına dair bir belirleme yapmış ve hukukî sürecin işleyişinde, af ve feragatin yerini tayin etmiştir. İlgili hadislerden biri şöyledir:

*Kim bir kan hakkı veya yaralanma ile karşı karşıya kalırsa üç şeyden birisini seçebilir: Ya kısas uygulanmasını, ya diyet bedelini isteyebilir ya da affedebilir.*⁶⁸

Taraflar, ihtilafları mahkemeye intikal ettirmeden önce ceza davalarında haklarından vazgeçebilirler, birbirlerini affedebilirler. Ancak dava mahkemeye geldikten sonra af bahis konusu olamaz. Gereken ceza verilir ve verilen ceza tefviz edilir.⁶⁹ Ayrıca kural olarak şüpheli hallerde cezaların kaldırılması da kabul edilmiştir.⁷⁰

2.3.4.4. Delil Konusunda Yenilikler

İslam önceye göre hüküm vermek için açık ve somut delil şartını koşarken; bu genel anlayış çerçevesinde şahitlik müessesini ayrıntılı olarak ele alıp değiştirmiştir. Bundan başka, belirti ve işaretleri de deliller arasına sokmuştur. Böylece delil toplanması usullerine dair bir yenilik ortaya atılmış oluyordu. Ayrıca en önemli değişiklik olarak, hukûkî ve ticârî akit ve muamelelerde, yazı ile tespit şartı getirilerek, deliller arasına yazılı metinler de dahil edilmiştir.⁷¹ Ancak bu konuda daha ileride yazılı metnin tahrif edilebileceği gerekçesiyle, hukukilik vasfı kazanabilmesi için iki şahidin şehâdeti de zorunlu görülmüştür.⁷²

2.3.4.5. Kanun Yollarında Yenilikler

Hâkimlerin hatalı davranmaları ya da tarafların karara itiraz etmesi halinde, haklarını arayabilmeleri için bazı yollar tayin edilmiştir. İslam'dan önceye göre yenilik olarak kabul edilebilecek bu usul, temyiz (yargıtay) ve muhakemenin iadesi şekilleriyle

⁶⁶ Köle diyetiyle ilgili olarak Bkz.: Kur'an, Bakara, 178.

⁶⁷ Metin Yılmaz, *İslam Şurta Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, O.M.Ü.S.B.E. (Doktora Tezi), Samsun, 2003; Atar, a.g.e., s. 176.

⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, Müs. Medineyyin, 15780

⁶⁹ Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'a's, *Sünen*, Çağrı Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1992, Hudud, 6.

⁷⁰ Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, Çev.. Ali Özek, İstanbul Üniversitesi Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1973, s. 242.

⁷¹ İlgili Kur'an ayeti için Bkz.: Bakara, 2/282.

⁷² İbn Arabî, Ebû Bekir, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C. 1, Mısır, ts., s. 248.

karşılır. Buna göre, tarafların itirazlarının değerlendirilmesi için, Hz. Peygamber, temyiz makamı görevini yürütmüştür. Şunu da belirtmekte fayda vardır: İslam hukukunda Peygamberle birlikte tek dereceli mahkeme usulü benimsenmiş⁷³, temyiz ise, sadece karar ve hükmün kanunlara usulen uygun olup olmadığının tetkik edilmesi olarak belirlenmiştir. Muhakemenin iadesi de buna göre, yeni delillerin ortaya çıkması, şahitlerin vasıflarındaki tutarsızlığın tespiti, muhakeme usulüne uygun olarak bakılmayan davalar ve hâkimin taraflarla olan akrabalık ilişkilerinde yasaklara dikkat edilmemesi halinde söz konusu olabilir.⁷⁴ Ancak her şekilde de İslam öncesi dönemden farklı bir uygulamanın yargının işleyişine dâhil edildiği görülmektedir.

Hz. Peygamber döneminin yeniliklerinden biri de, muhtesiplik teşkilatının ortaya çıkışıdır.⁷⁵ Muhtesip, çarşı zabıtası ve ahlâk bekçisi gibi görevleri yürüten; aynı zamanda alışverişle ilgili davalarla, işçi işveren arasındaki ilişkileri düzenleyen kişi olarak görev yapmaktadır.⁷⁶ Hz. Peygamber'in bizzat kendisi bu görevleri çarşı pazar dolaşarak şifahi olarak yerine getiriyordu. Böylece İslam toplumu oluşturma çabasının bir parçası olarak yargıya da yansıyan bir kurallar manzumesi gündeme gelmiş oluyordu. Muhtesiple ilgili ileride hâkimleri de kapsayacak bir uygulama olarak, kadınların da görev alabildikleri, Peygamber devrinde görülebilmektedir.⁷⁷

Yargısal örgütlenmenin oluşumundan sonra işleyişinde de birtakım yenilikleri Peygamber devrinde görmektediriz. Bunlardan bir tanesi adli teşkilatta hiyerarşidir. Bilindiği üzere Hz. Peygamber Akabe Biatlarında, Nakibler ve Arifler atamak suretiyle bir hiyerarşik düzen oluşturmuştu. Aynı şekilde bunu adli teşkilatta da uygulayan Hz. Peygamber, eyaletlerde valiler ve onların altında kadılar atamak suretiyle gerçekleştirmiştir.⁷⁸ Bu silsilenin en başında temyiz makamı olarak Hz. Peygamber'in kendisi yer almaktadır. Doğrusunu söylemek gerekirse tam bir teşkilat yapısına bu dönemde ulaşıldığını söylemek zordur. Ancak ilerideki yapılanmanın modelini teşkil ettiği iddia edilebilir.

Suçluların cezalandırma usullerinden biri olan hapse atma olayı ise, eskiden beri bilinen bir uygulamadır. Hz. Peygamber döneminde de pek fazla değişmeyen bu konu, bir evin hapisane olarak kullanılması şeklinde işlemektedir. Belki de burada konu edilebilecek hadise, suçluların işkence ve eziyet görmemeleridir. Bir başka deyişle suçlulara yapılan muamelelerdir.⁷⁹ Hapsedilen kişinin, dövülemeyeceği, zincire vurulamayacağı ve ayaklarına kelepçe takılmayacağı; zorla alınan ikrarın da hukuken

⁷³ A. Serdar Özlü, *Dört Halife Döneminde İç Güvenlik*, A.Ü.S.B.E. Doktora Tezi, Ankara, 2003, s.113.

⁷⁴ Serahsi, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *Kitabu'l-Mebûrât*, C. 16, Kahire, 1324, s. 76.

⁷⁵ Ali Rıza Abay, "Toplumsal Yapı ve Toplumsal Kurum Değişmesi (İhtisap Kurumunun Zabıta Teşkilatına Dönüşümü Örneği)", *D.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, Yıl: Aralık, 2002, Kütahya, s. 355.

⁷⁶ Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yaynevi, İstanbul, 1971, s. 40.

⁷⁷ Hz. Peygamber döneminde Semra binti Nüheyk el-Esedîyye, Hz. Ömer devrinde de Şifa binti Abdillâh muhtesip olarak görev yapmıştır. Bkz.: Kettani, Muhammed bin Ali bin Câfer Bağdâdî, *et-Teratibu'l-İdariyye*, Ter.: Ahmet Özel, İstanbul, 1991, C. 2, s. 44.

⁷⁸ Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, C. 1, s. 118.

⁷⁹ Özlü, *a.g.t.*, ss. 109-110.

geçerli olmayacağı ifade edilmiştir.⁸⁰ Hapsedilen kişinin hakları olarak, alım-satım ve hibe gibi birtakım hukuki tasarruflarda bulunabileceği⁸¹, yakınlarıyla haberleşmesine ve ziyaretine gelmesine müsaade edileceği, ibadetini yapmasına izin verileceği, ibadetlerini yapabileceği müsait yerler hazırlanacağı⁸², hastalık durumunda tedavisinin yapılacağı vb. özel durumlarda kendisine izin verilebileceği belirtilmiştir.⁸³ Daha insalcı bir yapıda olarak, insanların hayata tekrar kazandırılması amacına yönelik bir cezalandırma şeklinin benimsendiği düşünülebilir. Hatta mahkemeye geleceğine dair söz veren bir zanlının, serbest bırakıldığına ilişkin rivayetler de vardır.⁸⁴

Yargısal örgütlenmenin gelişme ve işleyişinden bahsederken, mahkemelerden de söz etmek gerekir. Mahkemelerin bağımsız yapısı dikkat çeker. Özellikle Kur'an'ın kendisi bu konuda ısrarcı olmaktadır.⁸⁵ Daha önceki dönemlere ve diğer devletlerdeki uygulamalara göre, hâkimin ve mahkemenin siyasi otoriteden ayrı, tamamen kanunları esas alan muhakeme yapması ve bunu bizzat devletin en önde gelen otoritesi olan, Peygamber tarafından güvence altına alması, İslam hukuku ve yargısal örgütlenmenin gelişim ve işleyiş sürecinin belli başlı özelliğini ortaya koyar.

Hz. Peygamber döneminde ele alınacak bir başka husus, gayr-i müslimlerle olan adli ve hukukî ilişkilerdir. Hz. Peygamber, Medine döneminden itibaren gayr-i müslim cemaatle aynı coğrafyada aynı anayasa altında yaşamıştır. Medine Anayasası, gayr-i müslimleri Müslümanlara tabi bir cemaat/grup olarak değerlendiriyordu.⁸⁶

İslam Devleti'nde gayr-i müslim tebea anlayışı esas alınarak uygulanan hukukî sistem içerisinde, adli muhtariyet aldıkları görülmektedir. Kanun maddelerine de yansımış olan bu hak, İslam'ın Kur'an aracılığıyla ortaya koyduğu bir haktır. Kur'an'da bu konuda en açık ifadelerden birinde şunlara rastlıyoruz:

Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet ve onların arzularına uyma...⁸⁷

Buna göre Hz. Peygamber, gayr-i müslim cemaate kendi dinsel hukuklarını tatbik ediyordu. Bu hem onların dinine saygının bir ifadesi hem de bir arada yaşama şeklinin nasıl olması gerektiğine dair bir işaret. Bir anlamda çoğulculuk anlayışının yargısal kısmının karşılığı olarak değerlendirilebilecek bu uygulama, dönemin şartları içerisinde yenilik olarak nitelendirilebilir. Gayr-i müslimlerin o devirdeki İslamî uygulamalardan şikâyetçi olmadıkları, hatta kendi dinsel kanunlarını bırakıp İslam kanunlarıyla yargılanmak istedikleri rivayet edilmektedir.⁸⁸

⁸⁰ İbn Kudâme, Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed, *el-Muğnî*, C. 8, Mektebetü'l-Curnhuriyeti'l-Arabiyye, Kahire, ts. s. 326.

⁸¹ Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhu*, C. 5, 2. Baskı, Dimaşk, 1405, s. 464.

⁸² Bilmen, *a.g.e.*, C. 7, s. 307.

⁸³ İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, C. 4, Beyrut, 1407, s. 314.

⁸⁴ Hamidullah, *a.g.e.*, c. 2, s. 932.

⁸⁵ Bkz.: Kur'an, *Nahl*, 16/90.

⁸⁶ Bkz.. Hamidullah, *a.g.e.*, C. 1, ss. 194-195.

⁸⁷ Bkz.: Kur'an, *Maide*, 5/49.

⁸⁸ Ebu Yusuf, *a.g.e.*, ss. 223-238; Hamidullah, *a.g.e.*, C. 2, ss. 918-919.

H. Muhammed'in hayatında, Necran bölgesindeki Hristiyanlar başta olmak üzere, Bahreyn, Umman ve Yemen eyaletlerinde yaşayan gayr-i müslimlere de adli ve hukukî özerklik verdiği tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁸⁹ Ancak bu özerklik cizye vergisini ödemeleri şartıyladır.⁹⁰ Böylece aynı ülkenin sınırları içerisinde, bir arada azınlık ve çoğunluk olmak üzere barış içerisinde yaşamının sağlandığı görülmektedir.

SONUÇ

H. Peygamber, tamamen dini önderlik olan "Peygamberlik" göreviyle birlikte, var olan düzenin iyi yanlarını koruyup geliştirirken, kötü gelenek ve alışkanlıkları ortadan kaldırmayı amaçlayan bir "Kamuoyu Önderi" olarak görevini yaparak ⁹¹ Hicaz'da hiç olmayan bir "Devlet" geleneğinin ilk örneğini de vermiştir. Hukukun özü ve dayanağı insan ilişkileri Kur'an'ın üçte ikisini oluşturmaktadır. İnsan Haklarına değer verilerek ve bu uygulamaya konularak insanlığa örnek kamuoyu oluşturulmuştur.⁹² H. Peygamber, insanlığa örnek kamuoyu oluştururken, bir yandan Hukuk geliştirmeye çalışmıştır. Dayanağı yüce Allah'ın gönderdiği Kur'an-ı Kerim ve içinden çıktığı toplumdur. Peygamber sonrasında ve daha sonraları zaman ilerledikçe ve nüfus arttıkça, kendisi yargısal sistemin zirvesinde temyiz görevini yürütmüş; diğer hizmetleri vali ve kadılar vasıtasıyla, adli sistemde sorumluluğu bölüştürerek yerine getirmiştir.

H. Peygamber'in en temel amacı, ahlâkî kuralları toplumun geneline yayarak, insanları neredeyse hukuk kurallarına ihtiyaç duymayan bir hale getirmektir. Bu düşünce onun için çok doğal karşılanabilir. Çünkü o, hukukî bir liderden öte, dini bir liderdir. Kendisine itaat edilmesi gerekliliği, Kur'an buyruklarıyla birleşince, birtakım uygulamaları değiştirmek ve yerine yenilerini getirmek suretiyle bir hukuksal gelişimi başlatmıştır.⁹³

⁸⁹ Belazurî, *Futûhu'l-Buldan*, Çev.: Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, ss. 92-93.

⁹⁰ Atar, *a.g.e.*, s. 223.

⁹¹ Zümrüt, *İslam'da Kamuoyu Oluşumu*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1997, ss. 231-240.

⁹² Zümrüt, *İslam'da Kamuoyu Oluşumu*, s. 241.

⁹³ Schacht, *a.g.e.*, ss. 22-25.

KAYNAKÇA

- Abay, Ali Rıza, "Toplumsal Yapı ve Toplumsal Kurum Değişmesi (İhtisap Kurumunun Zabıta Teşkilatına Dönüşümü Örneği)", *D.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, Yıl: Aralık, Kütahya, 2002, ss. 353-368.
- Akbulut, İlhan, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, Sayı: 1, 2003, ss. 167-181.
- Ali El-Muttaki, *Kenzü'l-Ummâl*, Beyrut, 1985, 3/17.
- Ali Abdürrezzak, *İslamiyet ve Hükümet*, İstanbul, 1927.
- Aral, Vecdi, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, Filiz Kitabevi, İstanbul, ts.
- Atar, Fahrettin, *İslam Adliye Teşkilatının Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, D.İ.B. Yay., Ankara, ts.
- Bardakoğlu, Ali, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği", *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma*, Ensar Vakfı Yay., Bursa, 1990.
- _____, "Fıkıh", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993.
- _____, "Kasame", *D.İ.A.*, İstanbul, 2001, C. 24,
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cerîr (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, Tah.: Muhammed Hamidulllah, 1-13, Dâru'l-Meârif, Mısır, C. 1, ts.
- _____, *Futûhu'l-Buldan*, Çev.: Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1987
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fikhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yay., ts.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev.: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 2002.
- Buhari, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhari Muhtasarı ve Tecrid-i Sarih Tercemesi*, Müt.: Ahmed Naim, 4. Baskı, D.İ.B. Yay., Ankara, C. 1, 1976.
- Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 1-10, Câmiat-ü Bağdâd, 2. Baskı, Bağdat, C. 5, 1993.
- Cin, Halil, Akgündüz, Ahmet, *Türk İslam Hukuk Tarihi*, C. 1, İstanbul, 1990.
- Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1982.
- Dalgın, Nihat, "Kadın ve Erkeğin Şahitliği İle İlgili Naslardaki Düzenlemelerin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 5, 2005, Sayı: 1, ss. 8-38.
- Dûri, A. Aziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Endülüs Yay., Çev.: Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1999.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eşâ's, *Sünen*, Çağrı Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1992.
- Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, Çev.: Ali Özek, İstanbul Üniversitesi Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1973.
- Gazali, Muhammed, *Fıkıhçılar ve Hadisçilerin Hz. Peygamber'in Sünnetine Bakışları*, Ter.: Mehmet Görmez, İslâmî Araştırmalar, Sayı: 2, Ankara, 1992.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, Çev.: Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul, C. 1-2, 1992.

- İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Reddû'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, C. 4, Beyrut, 1407.
- İbn Arabî, Ebû Bekir, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, C. 1, Mısır, ts.
- İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe, Tah.: Ali Muhammed Muavvid-Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, 1-4, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, C. 3, 1996.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed, *el-Muğnî*, C. 8, Mektebetü'l-Curnhuriyeti'l-Arabiyye, Kahire, ts.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Ebu'l-Fadl, *Lisânu'l-Arab*, Tah.: Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbullah-Hâşim Mummed eş-Şâzelî, 1-6, Dâru'l-Meârif, Kahire, C. 2, 1119/1707.
- Keskioglu, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1984.
- Kettani, Muhammed bin Ali bin Câfer Bağdâdî, *et-Teratibu'l-İdariyye*, Ter.: Ahmet Özel, İstanbul, C. 2, 1991.
- Medkûr, M. Sellam, *İslam Hukuk Başlangıcı*, Çev.: Ruhî Özcan, Nûn Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Özlü, A. Serdar, *Dört Halife Döneminde İç Güvenlik*, A.Ü.S.B.E. Doktora Tezi, Ankara, 2003.
- Pakalın, Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yayınevi, İstanbul, 1971.
- Schacht, Joseph, *İslam Hukukuna Giriş*, Çev.: Prof. Dr. Mehmet Dağ, Prof. Dr. Abdulkadir Şener, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1986.
- Serahsi, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *Kitabu'l-Mebsût*, C. 16, Kahire, 1324.
- Sünenü'n-Nesâî, Tek.: Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, Mektebetü'l-Meârif, Hadis No: 4707-4709, 1. Baskı, Riyad, 1996.
- Türcan, Talip, *İslam Hukuku Biliminde Hukuk Normu Kavramsal Analiz ve Geçerlik Sorunu*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (292/905), *Târîh*, I-III, Matbaatü Brill, Leiden, C. 1, 1883.
- Yılmaz, Metin, *İslam Şurta Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, O.M.Ü.S.B.E. (Doktora Tezi), Samsun, 2003.
- Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhu*, C. 5, 2. Baskı, Dimaşk, 1405.
- Zümrüt, Osman, *İslam Tarihinde Fetva Kurumu ve Fonksiyonu*, (Fotokopi Baskı), Samsun, 1992.
- _____, *İslam'da Kamuoyu Oluşumu*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1997.